ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 16 (1992)

Δελτίον ΧΑΕ 16 (1991-1992), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του André Grabar (1896-1990)

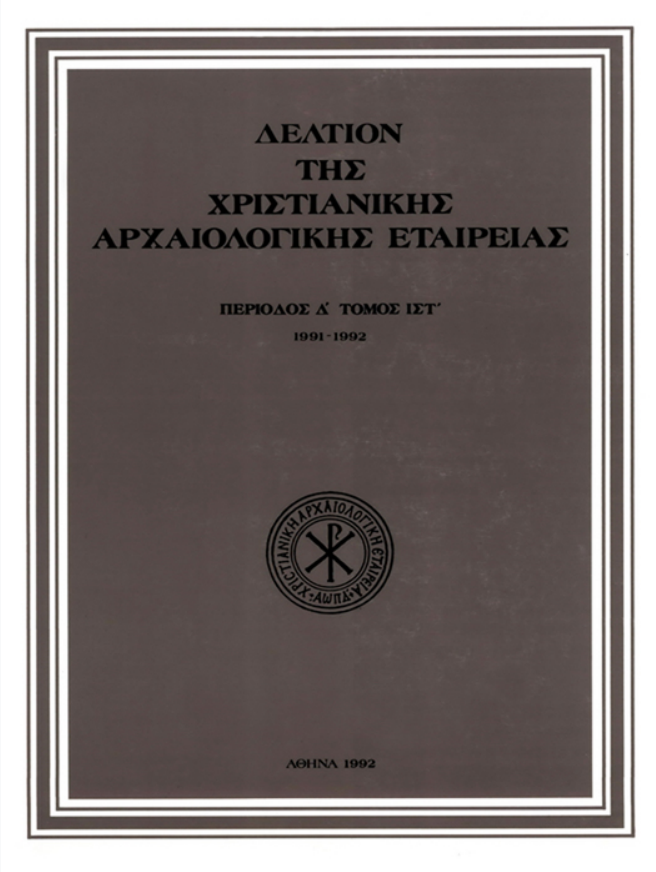

Φλιούς. Παναγία η Ραχιώτισσα

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

doi: 10.12681/dchae.1056

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΠΟΥΡΑΣ Χ. (1992). Φλιούς. Παναγία η Ραχιώτισσα. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, *16*, 39–46. https://doi.org/10.12681/dchae.1056

https://epublishing.ekt.gr | **e-Εκδότης:** EKT | **Πρόσβαση:** 12/10/2024 08:34:51

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Φλιούς. Παναγία η Ραχιώτισσα

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

Δελτίον ΧΑΕ 16 (1991-1992), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του André Grabar (1896-1990)• Σελ. 39-46

ΑΘΗΝΑ 1992

ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE
e-Publishing

www.deltionchae.org

Χαράλαμπος Θ. Μπούρας

ΦΛΙΟΥΣ. ΠΑΝΑΓΙΑ Η ΡΑΧΙΩΤΙΣΣΑ*

Ἡ Παναγία ἡ Ραχιώτισσα βρίσκεται πάνω στήν ἀκρόπολη τοῦ ἀρχαίου Φλιοῦντος, βορειοδυτικά τῆς σημερινῆς Νεμέας. Ὁ χαμηλός λόφος πού ὑψώνεται βορείως τοῦ σημερινοῦ ἐπαρχιακοῦ δρόμου δεσπόζει στήν μικρή πεδιάδα πού ἀποτελοῦσε στήν ἀρχαιότητα τό κεντρικό τμῆμα τῆς Φλειασίας[1] καί διασώζει ἐρείπια καί ἐγκατάσπαρτα ἀρχαῖα ἀρχιτεκτονικά μέλη σέ μεγάλο ἀριθμό. Πιστεύεται[2] ὅτι τά λείψανα πού σώζονται σέ ἄμεση προσέγγιση μέ τήν Ραχιώτισσα ἀνήκουν στόν ναό τοῦ Ἀσκληπιοῦ. Τό ἴδιο τό μνημεῖο εἶχε κτισθεῖ σέ μεγάλο βαθμό ἀπό ἀρχαῖο ὑλικό σέ δεύτερη χρήση (Εἰκ. 1).

Ἡ μοναδική μνεία τῆς Παναγίας τῆς Ραχιώτισσας ὀφείλεται στόν Δημ. Πάλλα[3], ὁ ὁποῖος πρό τριάντα ἐτῶν ἀναφέρθηκε στό δυτικῆς τεχνοτροπίας δυτικό θύρωμα τοῦ ναοῦ καί τό συσχέτισε μέ ρωμανικά πρότυπα. Ἡ λανθασμένη ὅμως πληροφορία ὅτι τό μνημεῖο εἶναι «ἀνακατασκευασμένον ἐξ ὁλοκλήρου» ὑποβάθμισε τό ἐπιστημονικό του ἐνδιαφέρον καί ἀποθάρρυνε τήν ἐπανεξέτασή του.

Ἡ Παναγία ἦταν σχετικά μικρός δικιόνιος σταυροειδής ἐγγεγραμμένος ναός, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ ἐρειπώθηκε (ἄγνωστο πότε), ξανακτίσθηκε μέ μορφή μονοχώρου ξυλοστέγου βασιλικῆς (Εἰκ. 2) μέ δικλινή τήν στέγη. Ἐπανειλημμένα ἀσβεστώματα ἑνοποίησαν ἐσωτερικά καί ἐξωτερικά τίς ἐπιφάνειες τῆς ἐκκλησίας, εὔκολα ὅμως κανείς διακρίνει τά παλαιά τμήματα, μεγάλο μέρος τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων, σχεδόν ὁλόκληρη τήν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ καί τούς δύο πεσσούς του. Αὐτά μᾶς ὁδηγοῦν σέ ἱκανοποιητική ἀναπαράσταση τοῦ μνημείου.

Ἐξωτερικά ἡ Ραχιώτισσα ἔχει διαστάσεις 7,43×11,50 μ. καί χάραξη τῶν γωνιῶν κανονική. Ὁ τοῖχος πού χώριζε τόν νάρθηκα ἀπό τόν κυρίως ναό ἔχει κατεδαφισθεῖ, διασώζονται ὅμως ἀφ' ἑνός τμήματά του ὑπό μορφήν παραστάδων στούς δύο πλευρικούς τοίχους καί ἀφ' ἑτέρου τό κατώφλι τῆς κεντρικῆς εἰσόδου στόν κυρίως ναό, ἀνοίγματος 1,10 μ. στήν ἀρχική του θέση. Οἱ κατακόρυφοι ἁρμοί πού διακρίνονται ἐξωτερικά στούς πλαγίους τοίχους μαρτυροῦν διαφορά οἰκοδομικῆς φάσεως μεταξύ τοῦ νάρθηκος καί τοῦ ναοῦ, ἡ ἀπόλυτη ὁμοιότης τῆς τοιχοδομίας ὅμως πιστοποιεῖ ὅτι μεταξύ τῶν δύο δέν ὑπάρχει σημαντική χρονική ἀπόσταση (Εἰκ. 3).

Ὁ κυρίως ναός ἔχει ἐσωτερικῶς πλάτος 6 μ. περίπου καί μῆκος 5/4,80 μ. περίπου. Ἔχει μιά ἀπ' εὐθείας εἴσοδο ἀπό τήν νοτία πλευρά τῆς ἐκκλησίας καί ὁριοθετεῖται πρός τά ἀνατολικά ἀπό τούς δύο τετραγώνους περίπου σέ κάτοψη πεσσούς τοῦ Ἱεροῦ, πού σώζονται σέ ὕψος 2,70 μ. ἀπό τό δάπεδο[4]. Ἕνα νεωτερικό ξύλινο, ἄτεχνο τέμπλο ὑψώνεται στήν θέση αὐτή[5]. Ἡ πρόθεση καί τό διακονικό στεγάζονταν μέ ἐνιαῖες καμάρες πού ἔφθαναν ἕως τόν ἀνατολικό τοῖχο καί τῶν ὁποίων οἱ γενέσεις εἶναι ἀκόμα ἐμφανεῖς. Τά τόξα πού γεφυρώνουν τούς πεσσούς τοῦ Ἱεροῦ μέ τόν ἀνατολικό τοῖχο διατηροῦνται σέ ἀρίστη κατάσταση, κατασκευασμένα ἀπό λαξευτό πωρόλιθο καί μέ τά ἐσωρράχιά τους σέ ὕψος 2,27 μ. ἀπό τό δάπεδο τοῦ Ἱεροῦ.

Οἱ κόγχες προθέσεως καί διακονικοῦ ἀνοίγονται στό πάχος τοῦ τοίχου, ἐνῶ ἡ κεντρική προβάλλει ἐξωτερικά ἡμιεξάγωνη ἀπό τόν ἀνατολικό τοῖχο. Τό τεταρτοσφαίριο τῆς κεντρικῆς κόγχης ἔχει καταστραφεῖ, πλήν ὅμως διακρίνεται (κάπως ἀσαφῶς) ἡ γένεσή του σέ ὕψος 3,11 μ. περίπου ἀπό τό δάπεδο. Ἡ Ἁγία Τράπεζα εἶναι κατασκευασμένη ἀπό παλιά μάρμαρα, κίονα διαμέτρου 53,5 ἑκ. καί πλάκα διαστάσεων 90×80 ἑκ. Στόν βόρειο τοῖχο τῆς προθέσεως ἀνοίγεται θυρίδα. Μιά κατακόρυφη βαθιά πατούρα στόν βόρειο πεσσό μαρτυρεῖ τήν θέση ἑνός θωρακίου τοῦ ἀρχικοῦ (;) τέμπλου τῆς ἐκκλησίας.

* Εὐχαριστῶ καί ἀπό τήν θέση αὐτή τόν συνάδελφο Σταῦρο Μαμαλοῦκο, ὁ ὁποῖος μέ βοήθησε στήν σχεδιαστική τεκμηρίωση τοῦ μνημείου, τόν Ἰούλιο τοῦ 1984.

1. E. Meyer, Phleious, RE XX 1, 1941, στ. 269-290. Ν. Φαράκλας, Ἀρχαῖες ἑλληνικές πόλεις, 11, Ἀθῆναι 1972, σ. 11, Ἐπίμετρο. Ν. Παπαχατζῆς, Παυσανίου Ἑλλάδος Περιήγησις, Κορινθιακά, Ἀθήνα 1976, σ. 114-119.
2. Παπαχατζῆς, ὅ.π., σ. 118, σημ. 8.
3. Δημ. Πάλλας, Ἀνάγλυφος στήλη τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν, ΑΕ 1953-54, Γ΄, σ. 296, σημ. 3, εἰκ. 28.
4. Τήν πρός τά πάνω συνέχισή τους πιστοποιεῖ λίθος πού προεξέχει ἀπό τόν ἀνατολικό τοῖχο.
5. Ξύλινη ἐπίσης εἶναι ἡ νεωτερική ὀροφή πού ἀποκρύπτει σήμερα τήν κατασκευή τῆς στέγης. Τό βυζαντινό δάπεδο ἔχει ἐξ ὁλοκλήρου καταστραφεῖ καί ἦταν, πιθανότατα, σέ ἀρκετά χαμηλότερη στάθμη ἀπό ἐκείνην τοῦ σημερινοῦ. Τό πολύ μικρό ὕψος τῆς δυτικῆς εἰσόδου ἐνισχύει τήν ὑπόθεση αὐτή, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾶ τόν νάρθηκα.

Ἀλλά τό ἐνδιαφέρον τῆς Ραχιώτισσας βρίσκεται κυρίως στήν κατασκευή καί τήν μορφή της. Ὅσο τουλάχιστον διακρίνεται ἀπό τό ἀρχικό κτίριο εἶχε γίνει ἀπό ὀγκώδεις λιθοπλίνθους, ἄριστα λαξευμένες καί προερχόμενες ἀπό ἀρχαῖα μνημεῖα τοῦ Φλιοῦντος. Στήν δυτική καί στήν νοτία εἴσοδο τῆς ἐκκλησίας (πού σώζονται ἄθικτες) (Εἰκ. 4α καί 6) τά ἀνώφλια εἶναι ὀγκωδέστατα καί στίς γωνίες ἔχουν τοποθετηθεῖ πελώριοι γωνιόλιθοι. Σέ μεγάλο ἀριθμό ὀγκώδεις λίθοι πού προέρχονται ἀπό τήν ἐκκλησία κείτονται γύρω της· εἶναι φανερό ὅτι οἱ χωρικοί ὅταν ξανάκτισαν τά πάνω μέρη τῶν τοίχων δέν μπόρεσαν νά τούς ξανατοποθετήσουν μή ἔχοντας τίς κατάλληλες ἀνυψωτικές μηχανές (Εἰκ. 5).

Τό θύρωμα στήν ὄψη τοῦ ναοῦ παρουσιάζει σαφή τά γοτθικά χαρακτηριστικά. Δύο ἡμικίονες συμφυεῖς μέ ὀγκωδέστατους λίθους πλαισιώνουν τό ἄνοιγμα καί στηρίζουν τό μονόλιθο ἀνώφλι, διαστάσεων 0,37×0,415×1,695 μ. Οἱ ἡμικίονες, διαμέτρου 16 ἤ 15,5 ἑκ., ἐπιστέφονται ἀπό κορινθιάζοντα κιονόκρανα, μέτρια σέ ἐκτέλεση (Εἰκ. 7-8), τῶν ὁποίων τίς λεπτομέρειες κρύβουν τά ἐπανειλημμένα ἀσβεστώματα. Τά κιονόκρανά τους, πού εἶναι συμφυή μέ ἐπίκρανα τῶν ἀτελῶν παραστάδων πού πλαισιώνουν τήν θύρα, χαρακτηρίζονται ἀπό ὀγκηρά crochets στήν θέση τῶν ἑλίκων. Τό πρός τά κάτω τελείωμα τῆς γλυφῆς πού διαμορφώνει τόν ἡμικίονα, μέ τό στερεοτομικό σχῆμα του, θυμίζει ἐπίσης τίς δυτικές μορφές (Εἰκ. 4). Στήν νοτία εἴσοδο ἔχομε πάλι ὀγκῶδες ὑπέρθυρο καί βαρεῖς τούς πλευρικούς ὀρθοστάτες, ἡ μορφική ὅμως ἀνάπτυξη περιορίζεται σέ μιά λοξή ἀπότμηση περιμετρικά στό ἄνοιγμα (Εἰκ. 6).

Ἐλάχιστοι ἀπό τούς ὀγκώδεις λίθους τῆς Ραχιώτισσας (στήν βορεία πλευρά τοῦ νάρθηκος) διατηροῦν ἀπό τήν πρώτη τους χρήση ἐντορμίες συνδέσμων, γλυφές καί τά παρόμοια. Τοῦτο σημαίνει ὅτι στό ἀρχαῖο ὑλικό ἔγινε νέα ἐπεξεργασία καί λάξευση. Τό πράγμα εἶναι φανερό στήν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ, στίς γωνίες τῆς ὁποίας οἱ λιθόπλινθοι ἔχουν τίς ἐπιθυμητές λοξές ἐπιφάνειες (Εἰκ. 9). Στήν νοτία πλευρά τμῆμα τοῦ παλαιοῦ τοίχου τῆς ἐκκλησίας φθάνει σέ ὕψος τουλάχιστον 4 μ. ἀπό τό δάπεδο καί μᾶς δίνει τήν θέση καί τό πλά-

Εἰκ. 1. Ραχιώτισσα Φλιοῦντος. Γενική ἄποψη τοῦ ναοῦ ἀπό τά νοτιοανατολικά.

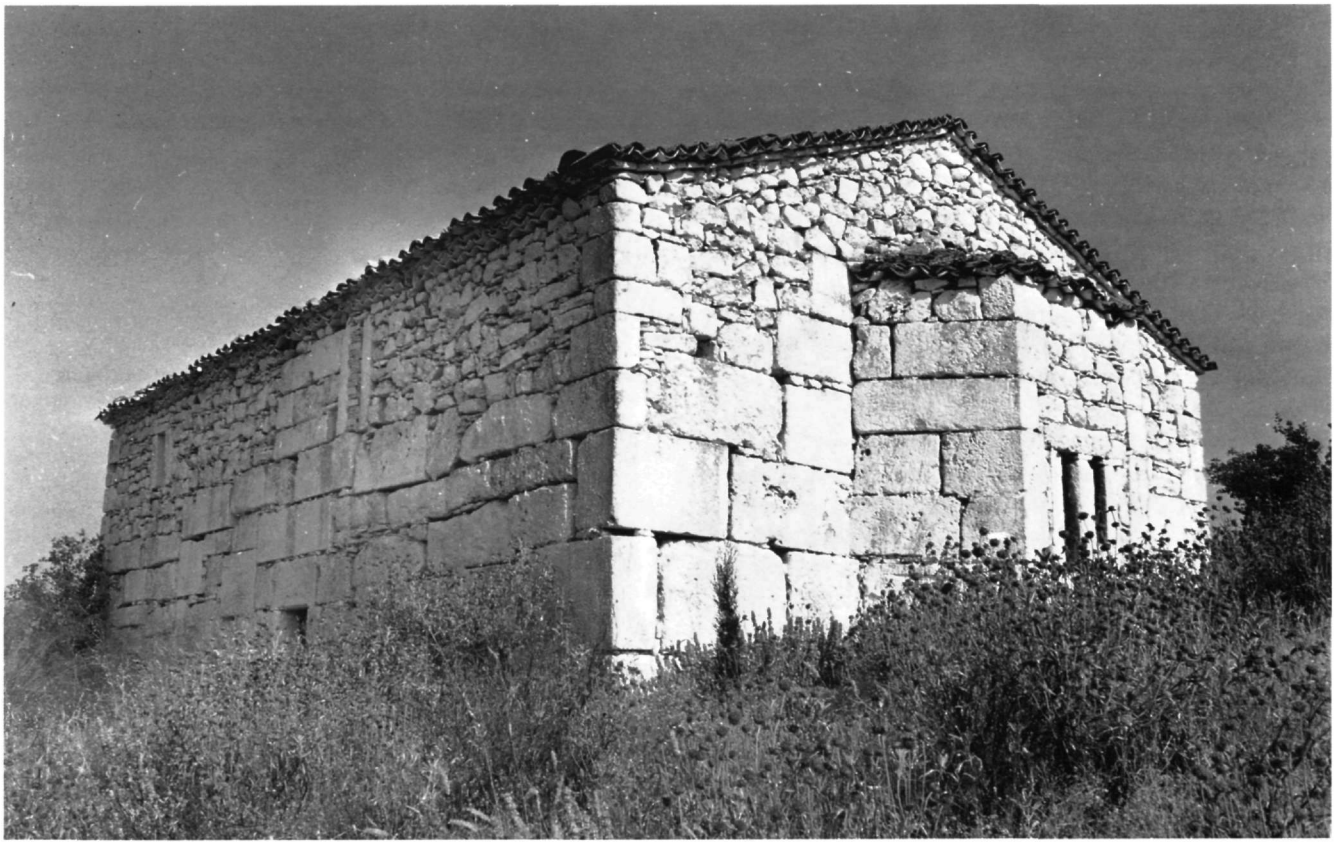

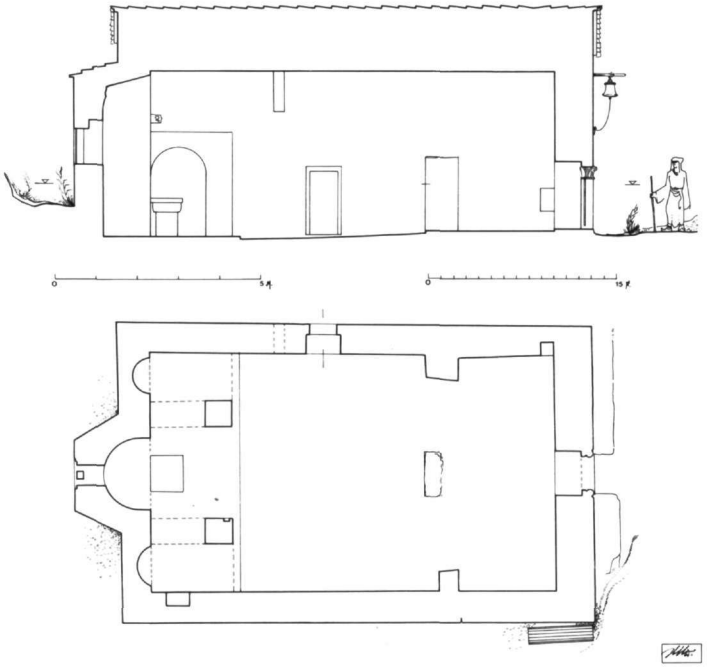

Εἰκ. 2. Ραχιώτισσα Φλιοῦντος. Κάτοψη καί κατά μῆκος τομή τοῦ ναοῦ στήν ὑπάρχουσα κατάσταση.

Εἰκ. 3. Ραχιώτισσα Φλιοῦντος. Τμῆμα τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ μνημείου μέ ἔνδειξη τῆς ἀρχικῆς καί τῆς νεωτέρας τοιχοποιίας της.

Εἰκ. 4. Ραχιώτισσα Φλιοῦντος: α. Ἡ δυτική εἴσοδος (κάτοψη καί ὄψη), β. Τό παράθυρο τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ (κάτοψη καί ὄψη) σέ ἀναπαράσταση.

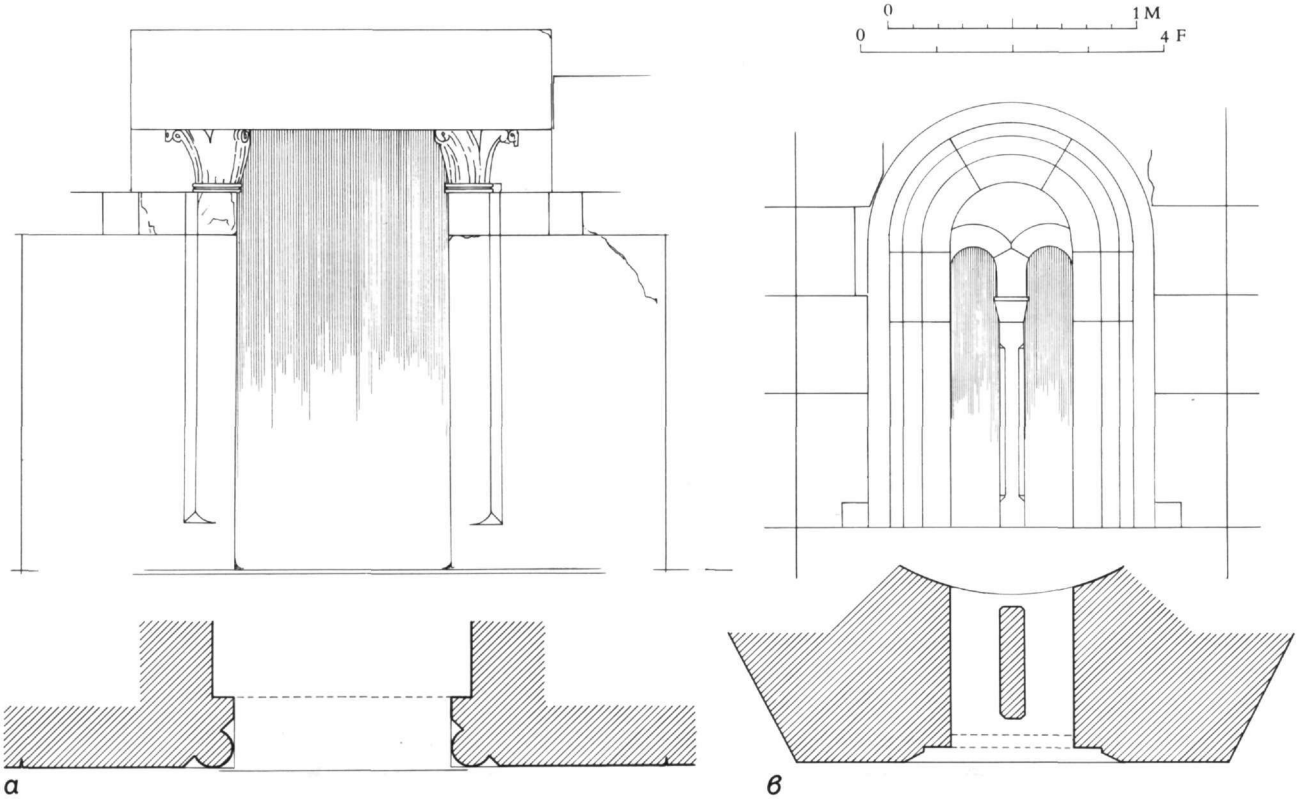

Εἰκ. 5. Ραχιώτισσα Φλιοῦντος. Ἡ ἀνατολική ὄψη τοῦ μνημείου.

Εἰκ. 6. Ραχιώτισσα Φλιοῦντος. Ἡ νοτία εἴσοδος.

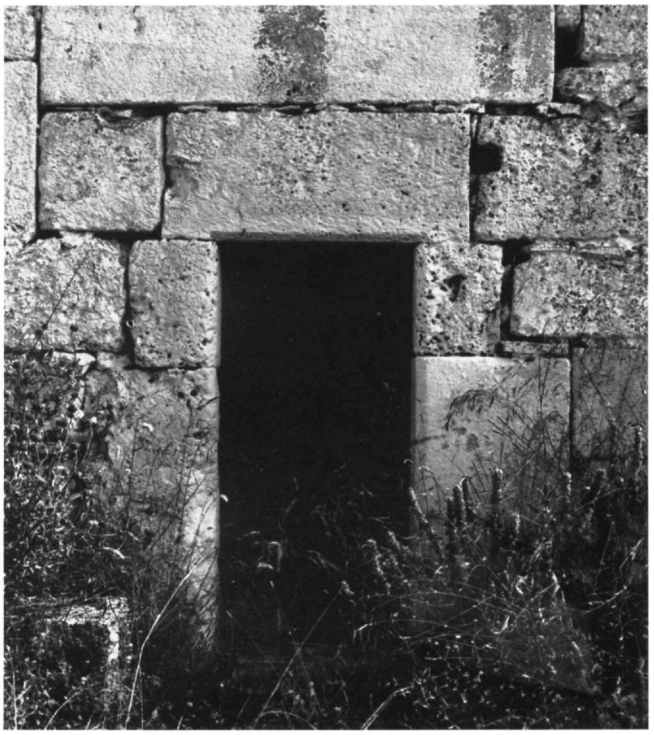

τος τῆς νοτίας κεραίας τοῦ σταυροῦ ἀλλά καί τήν μορφή τοῦ μονολόβου παραθύρου της, μέ λίθινες ὁλόσωμες παραστάδες. Πώρινες λαξευτές παραστάδες καί μάλιστα λοξότμητες (Εἰκ. 4β) εἶχε καί τό παράθυρο τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ, ὅπως διαπιστώνεται ἀπό ἕνα τμῆμα τους σωζόμενο κατά χώραν. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι στήν προσαρμογή τῶν λιθοπλίνθων τοῦ ναοῦ ἄλλοτε διαπιστώνεται πλήρης ἐπαφή, ἄλλοτε παρεμβάλλεται σέ μικρό πάχος ἀσβεστοκονίαμα καί ἄλλοτε χρησιμοποιοῦνται λεπτά τοῦβλα ἤ καί μικρά κομμάτια λίθων. Ἡ τελευταία αὐτή περίπτωση δέν εἶναι βέβαιο ὅτι ἀφορᾶ στήν ἀρχική φάση τοῦ ναοῦ.

Ἡ ἀπόσταση μεταξύ τῶν παραστάδων τοῦ Ἱεροῦ — 2,33 μ. — μᾶς δίνει τήν διάμετρο τοῦ τρούλλου τοῦ ναοῦ τῆς Ραχιώτισσας. Ἐπιβεβαίωση τοῦ πράγματος ἀποτελεῖ τό γεγονός ὅτι ὁ ὑποτιθέμενος ἄξων τοῦ τρούλλου (καί κατά συνέπεια τῶν ἐγκαρσίων κεραιῶν ἐσωτερικά) συμπίπτει ἀπολύτως μέ ἐκεῖνο τοῦ νοτίου μονολόβου παραθύρου, ὅπως συμβαίνει σέ ὅλες τίς μεσοβυζαντινές σταυροειδεῖς ἐκκλησίες (Εἰκ. 10).

Ὅπως σημειώθηκε, σέ ἀπόλυτο ὑψόμετρο (βλ. Εἰκ. 9, σχέδια τομῆς) 1,80 μ., δηλαδή 3,20 μ. περίπου ἀπό τό δάπεδο, διακρίνεται (ἄν καί ἀσαφῶς) ἡ γένεση τοῦ τε-

Εἰκ. 7-8. Ραχιώτισσα Φλιοῦντος. Λεπτομέρειες τῶν δύο κιονοκράνων τῆς δυτικῆς εἰσόδου.

ταρτοσφαιρίου τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ. Στήν ἰδία στάθμη βρίσκονται οἱ γενέσεις τῶν τεσσάρων καμαρῶν τοῦ σταυροῦ πού διάρθρωναν τόν ἐσωτερικό χῶρο τοῦ ναοῦ. Ἡ στάθμη αὐτή βρίσκεται σέ ἁρμονική σχέση μέ ἐκείνην τοῦ θόλου (καμάρας) τοῦ διακονικοῦ, τοῦ ὁποίου θόλου ἡ γένεση σαφῶς μετριέται στά 0,99 μ. ἀπολύτου ὑψομέτρου καί τό ἐσωρράχιο βρισκόταν στά

$$0{,}99 + \frac{6{,}02-4{,}82}{2} = 1{,}59 \text{ μ.}$$

Ἄν δεχθεῖ δηλαδή κανείς ὅτι τό πάχος τῶν καμαρῶν τῆς προθέσεως καί τοῦ διακονικοῦ ἦταν 20 ἑκ. περίπου, ἡ γένεση τῶν ἡμικυλίνδρων τοῦ σταυροῦ ἄρχιζε εὐθύς ψηλότερα, στήν στάθμη 1,59+0,20 ≈ 1,80 μ. τοῦ ἀπολύτου ὑψομέτρου.

Μέ ἀναλόγους ὑπολογισμούς προκύπτει ὅτι τό ἐσωρράχιο τῶν θόλων τοῦ σταυροῦ ἔφθανε στά $\frac{2{,}33}{2} + 1{,}80 =$ 2,965 μ. τοῦ ἀπολύτου ὑψομέτρου καί ἡ στάθμη τῆς στεφάνης τοῦ τρούλλου στά 3,20/3,33 μ. περίπου.

Ἀκόμα ψηλότερα ἡ ἀναπαράσταση γίνεται ὑποθετική. Ἐφαρμόζοντας μιά χάραξη τριγωνισμοῦ[6] θεωροῦμε ὅτι ἡ στάθμη τοῦ ἐσωρραχίου τοῦ κελύφους τοῦ τρούλλου ἀπό τό δάπεδο βρισκόταν στά 7,50 μ. ἀπό τό δάπεδο:

$$\frac{h}{6{,}00/2} = \frac{3{,}20+1{,}40}{6{,}02-4{,}18} \quad h/3{,}00 = \frac{4{,}60}{1{,}84} \quad h = 7{,}50 \text{ μ.}$$

Μέ τά δεδομένα αὐτά ἔγινε τό σχέδιο τομῆς τῆς Εἰκ. 10. Στόν νάρθηκα ἡ ἀναπαράσταση εἶναι ἐξ ὁλοκλήρου ὑποθετική, ὄχι ὅμως καί μή πιθανή.

Ὑποθετική εἶναι ἐπίσης ἡ σχεδίαση μικροῦ προβόλου στήν δυτική στήριξη τῶν τόξων πού γεφύρωναν τούς κίονες τοῦ ναοῦ μέ τόν δυτικό τοῖχο. Δίνουν τήν δυνατότητα ταπεινώσεως τῶν ἐξωρραχίων τους καί μιμοῦνται ἕνα συγγενικό σταυροειδές μνημεῖο, τό Παλαιομονάστηρο Φανερωμένης Κορινθίας[7].

Ἡ ἀναπαράσταση τοῦ παραθύρου τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ (Εἰκ. 4β) εἶναι σέ πολλά σημεῖα ὑποθετική. Οἱ παραστάδες (καί σέ συνέχεια τό ἐξωτερικό τόξο τοῦ παραθύρου) ἦταν ἀπό πωρόλιθο καί ἀσφαλῶς εἶχαν τήν σύνθετη διατομή τοῦ σωζομένου κατά χώραν ἀρι-

6. Στήν ἐγκαρσία τομή τοῦ μνημείου. Βλ. Ν. Μουτσόπουλος, Παρατηρήσεις στούς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους ναούς, Χρονικά Αἰσθητικῆς, Β΄ (1963), σ. 119-130 καί N. Mutsopoulos, Harmonische Bauschnitte in der Kirchen vom Typ kreuzförmigen Innenbaus im griechischen Kernland, BZ 55 (1962), σ. 274-291.

7. Α. Κ. Ὀρλάνδος, Βυζαντινοί ναοί τῆς Ἀνατολικῆς Κορινθίας, ΑΒΜΕ Α΄ (1935), σ. 88-89, εἰκ. 36.

στερά κομματιοῦ, ὕψους 85 ἑκ. Μιά λοξή ἀπότμηση ἑνός ἀπό τούς γωνιολίθους ψηλότερα δίνει ἕνα μέγιστον ὕψους στό παράθυρο· πιθανότατα ἦταν σέ ἐπαφή μέ τήν περιβάλλουσα τό ἐξωτερικό τόξο ταινία. Ἔτσι μπορεῖ κανείς μέ βεβαιότητα νά χαράξει τό λίθινο τόξο στίς στάθμες μεταξύ 1,43 καί 1,68 ψηλότερα ἀπό τήν ποδιά τοῦ παραθύρου. Ὅλα τά ὑπόλοιπα στοιχεῖα τοῦ ἀνοίγματος αὐτοῦ τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ εἶναι ὑποθετικά. Προβληματική ἐπίσης εἶναι ἡ μορφή τῆς ταινίας, πλάτους 7 ἑκ. περίπου, πού περιέβαλλε τό παράθυρο. Στήν θέση αὐτή θά περίμενε κανείς μιά ὀδοντωτή ταινία, ὅπως καί σέ ἄλλα παράθυρα τοῦ τύπου αὐτοῦ[8], τό μικρό ὅμως πλάτος κάνει πολύ δύσκολη τήν λύση αὐτή.

Ἀπό πλευρᾶς τυπολογικῆς ἡ ἐξεταζομένη ἐκκλησία ἦταν ἕνας ναός ἁπλός δικιόνιος σταυροειδής ἐγγεγραμμένος μέ τροῦλλο. Κατά τόν 12ο καί τόν 13ο αἰώνα ὁ τύπος αὐτός εἶναι πολύ διαδεδομένος στήν Πελοπόννησο (καθολικό Γαστούνης, Ζωοδόχος Πηγή Σαμαρίνας, Ἅγιος Ἰωάννης Ἐλεήμων Λιγουριοῦ, Ἅγιος Γεώργιος Ροϊνοῦ Μαντινείας, Παλαιομονάστηρο Φανερωμένης Κορινθίας, Ἅγιος Ἀθανάσιος καί Ἅγιος Σώζων Γερακίου, Ἅγιος Χαράλαμπος Καλαμάτας, Ἐπισκοπή Μάνης, Ἁγία Βαρβάρα Ἐρήμου, Ἅγιος Νικόλαος Ὀχιᾶς, καθολικό Λέχοβας, Κοίμηση καί Ταξιάρχες Σοφικοῦ, Ἅγιος Νικόλαος Καλονῆς Πάρνωνος, καθολικό Ταρσινῶν), ὅπως καί σέ ὁλόκληρη τήν Ἑλλάδα. Γιά τούς δικιονίους σταυροειδεῖς ἔχουν γραφεῖ πολλά[9] καί εἶναι βέβαιο ὅτι ἦταν διαδεδομένοι τόσο στήν ἑλλαδική «σχολή» ὅσο καί σέ ἐκείνην τῆς Κωνσταντινουπόλεως[10]. Ἡ ἐξεταζομένη ἐκκλησία δέν παρουσιάζει ἰδιοτυπίες στά ἐπί μέρους στοιχεῖα τοῦ σχεδίου της.

Πολύ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν ἡ κατασκευή καί οἱ ἀρχιτεκτονικές μορφές τῆς Ραχιώτισσας, παρά τό γεγονός ὅτι μεγάλο μέρος της ἔχει καταστραφεῖ. Τό μνημεῖο ἀνήκει στήν ὁμάδα τῶν ἐκκλησιῶν τῶν κατασκευασμένων ἀπό λαξευτή τοιχοποιία καί μάλιστα ἀπό βαρεῖς καί ὀγκώδεις λίθους. Ἡ ἀφθονία τοῦ ὑλικοῦ ἀπό κτίρια τοῦ ἀρχαίου Φλιοῦντος διευκόλυνε τό ἔργο, εἶναι ὅμως σαφές ὅτι ἀφ' ἑνός ἡ μή χρησιμοποίηση τούβλων καί ἀφ' ἑτέρου ἡ ἐκ νέου λάξευση τῶν λιθοπλίνθων ἀποτελοῦν ἐπιλογές τοῦ ἀρχιτέκτονος γιά τήν πρόσδοση ἑνός συγκεκριμένου ὕφους (μνημειακοῦ παρά τό μικρό του μέγεθος) στόν ναό. Ὅμοια λαξευτῆς τοιχοποιίας παραδείγματα εἶναι τοῦ Ἁγίου Νικολάου στά Καμπιά[11], τῆς Παναγίας Ἐλεούσας στήν Σουβάλα[12], τῆς Ὁμορφης Ἐκκλησιᾶς Αἰγίνης[13] καί τριῶν ἐκκλησιῶν στήν Μάνη, τῆς Βλαχέρνας[14], τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στόν Πύργο τοῦ Δηροῦ[15] καί τοῦ Ἁγίου Νικολάου στό Καμπινάρι παρά τήν Πλάτσα[16].

Εἰκ. 9. Ραχιώτισσα Φλιοῦντος. Ἡ κόγχη τοῦ Ἱεροῦ.

Ὅλα τά ὡς ἄνω ἐκκλησιαστικά μνημεῖα ἀνήκουν στόν 12ο αἰώνα καί βρίσκονται στό τέλος μιᾶς μακρᾶς διαδικασίας τελειοποιήσεως τῆς λιθοξοϊκῆς καί ἐγκαταλείψεως τῶν παλιῶν τρόπων κατασκευῆς μέ τοῦβλα ἤ μέ μικρούς λίθους καί τοῦβλα. Γιά τήν προϊούσα αὐτή βελτίωση τῶν κατασκευῶν ἔχει ξαναγίνει λόγος[17]. Πολύ χαρακτηριστική γιά τόν ναό τῆς Ραχιώτισσας εἶναι ἡ ἐφαρμογή ὀγκωδῶν βαρυτάτων λιθοπλίνθων, ἄριστα λαξευμένων, ὅπως λ.χ. στό ἀνώφλι τῆς δυτικῆς θύρας, στήν ποδιά τοῦ διλόβου παραθύρου τοῦ Ἱεροῦ (πού καταλαμβάνει ὁλόκληρο τό πλάτος τῆς ἡμιεξαγωνικῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ) καί στήν στρώση πάνω ἀπό τό ἀνώφλι τῆς νοτίας εἰσόδου. Στήν Ραχιώτισσα πάντως δέν ἔχομε ἰσοϋψεῖς συνεχεῖς δόμους (ὅπως στά Καμπιά), πιθανότατα λόγω τῶν δεσμεύσεων πού ἐπέβαλε ἡ οἰκονομία τοῦ ἀρχαίου ὑλικοῦ.

Οἱ λίθινες καλολαξευμένες παραστάδες τόσο τοῦ μονολόβου παραθύρου τῆς νοτίας κεραίας ὅσο καί τοῦ διλόβου τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ, παρά τήν ἀποσπασματική τους διατήρηση, μαρτυροῦν τήν συγγένεια τοῦ ἐξεταζομένου μνημείου μέ ἄλλα τοῦ 12ου καί τοῦ 13ου αἰῶνος στήν Πελοπόννησο, ὅπως στόν Ταξιάρχη καί τήν Κοίμηση τοῦ Σοφικοῦ[18], στό Πλατανίτι[19], στήν

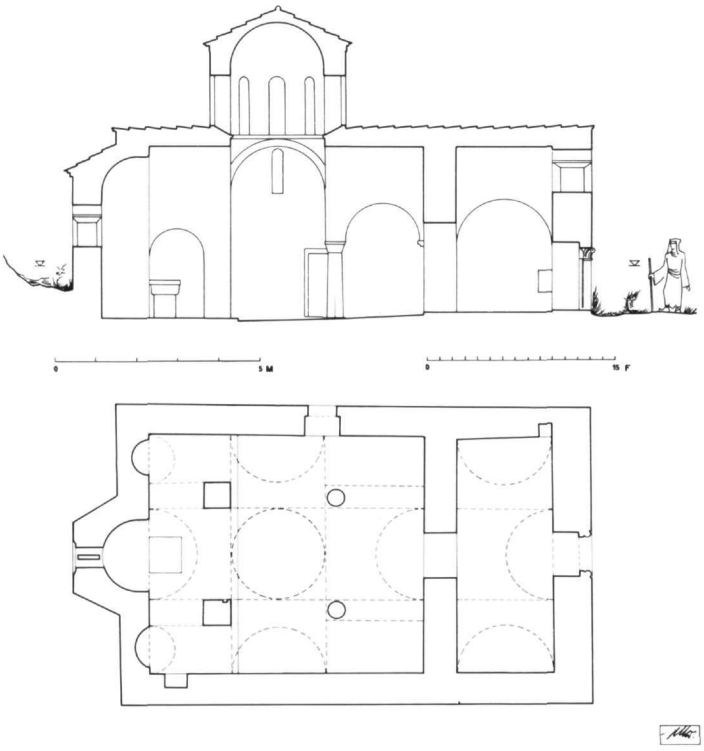

Εἰκ. 10. Ραχιώτισσα Φλιοῦντος. Κάτοψη καί κατά μῆκος τομή τοῦ ναοῦ σέ ἀποκατάσταση.

Βλαχέρνα τῆς Ἠλείας[20], στήν Κοίμηση τοῦ Μέρμπακα[21], στόν Ἅγιο Νικόλαο Κλένιας[22] καί σέ ὁρισμένα μνημεῖα τῆς Μάνης.

Τά μικρά κιονόκρανα στήν εἴσοδο τοῦ νάρθηκος ἀποτελοῦν ἀδέξιες ἀπομιμήσεις γοτθικῶν κιονοκράνων καί πιθανότατα πιστοποιοῦν ὅτι ἡ Ραχιώτισσα κτίσθηκε μετά τήν φραγκική κατάκτηση καί ἀνήκει στόν 13ο αἰώνα. Ἀποτελεῖ αὐτό μιάν ἀκόμα ἔνδειξη ὅτι οἱ οἰκοδομικοί τρόποι πού ὡρίμασαν κατά τόν 12ο αἰώνα δέν διακόπηκαν μέ τήν βίαιη πολιτική ἀλλαγή τοῦ 1204, ἀλλά ἐξακολούθησαν νά ἐφαρμόζονται.

Τά ἰδιόμορφα κιονόκρανα τῆς εἰσόδου καί ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο στηρίζουν ἕνα ὁριζόντιο βαρύ ἀνώφλι φέρνουν ἀμέσως στήν μνήμη τό μικρό καθολικό τῆς Φανερωμένης παρά τό Χιλιομόδι[23], σέ μικρή σχετικῶς ἀπόσταση ἀπό τό ἐξεταζόμενο μνημεῖο. Τήν ζωηρή ὁμοιότητά τους εἶχε προσέξει καί ὁ Δημ. Πάλλας[24]. Ὑπάρχουν ὅμως καί ἄλλα κοινά στοιχεῖα: ὁ ἀρχιτεκτονικός τύπος, ἡ ἀπουσία μικρῶν ἀψίδων στήν ἀνατολική πλευρά, τό κοινό πλάτος 7,45 μ. Ἡ κόγχη τοῦ Ἱεροῦ τῆς Φανερωμένης ἔχει γίνει πάλι ἀπό ἐξ ὁλοκλήρου λαξευτή τοιχοποιία. Παρά τήν πρόθεση ὅμως τό ἀποτέλεσμα διαφέρει κατά πολύ, ἐπειδή ἐδῶ οἱ πέτρες εἶναι μικρές καί δέν διετίθετο κατάλληλο ἀρχαῖο ὑλικό. Δέν θά ἀπέκλειε πάντως κανείς τά δύο μνημεῖα νά εἶχαν γίνει ἀπό τόν ἴδιο ἀρχιτέκτονα.

Ἡ καταστροφή ὅλων τῶν θόλων τῆς ἐξεταζομένης ἐκκλησίας δέν ἐπιτρέπει τήν μελέτη τοῦ τρόπου δομῆς τους. Τά τόξα πού γεφυρώνουν τούς πεσσούς τοῦ Ἱεροῦ μέ τόν ἀνατολικό τοῖχο, κατασκευασμένα ἀπό καλολαξευμένους θολίτες, προσφέρουν μιάν ἔνδειξη τοῦ ὅτι καί οἱ θόλοι εἶχαν ἀνάλογη τήν κατασκευή, ἡ ὁποία ἄλλωστε βρίσκεται σέ συμφωνία μέ τήν ἐποχή

8. Ὅπως λ.χ. τῆς νοτίας κεραίας τῶν Ταξιαρχῶν Σοφικοῦ (Ὀρλάνδος, ὅ.π., σ. 72, εἰκ. 23) ἤ τοῦ Ταξιάρχη Μεσαριᾶς Ἄνδρου (Α. Ὀρλάνδος, ΑΒΜΕ Η΄ (1955-56), σ. 20-21, εἰκ. 13, 14).

9. Μ. Σωτηρίου, Τό καθολικόν τῆς Μονῆς Πετράκη Ἀθηνῶν, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄- τ. Β΄ (1960-61), σ. 123-124. Μ. Χατζηδάκης, Μεσοβυζαντινή Τέχνη, ΙστΕΕ, Θ΄, 1979, σ. 397. Chr. von Scheven-Christians, Die Kirche der Zoodochos Pégé bei Samari in Messenien, Bonn 1980, σ. 78 κ.ἑ.

10. Βλ. κυρίως St. Sinos, Die Klosterkirche der Kosmosoteira in Bera (Vira), München 1985, σ. 223-228.

11. R. W. Schultz-S. H. Barnsley, The Monastery of Saint Luke of Stiris, in Phokis, London 1901, σ. 68-71.

12. Χ. Μπάρλα, Ὁ βυζαντινός ναός τῆς Σουβάλας, Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὀρλάνδον, Δ΄, Ἀθῆναι 1967-68, σ. 303-328. Ἡ πρώιμη χρονολόγηση τοῦ σπουδαίου αὐτοῦ μνημείου ἔχει ἐπανειλημμένως ἀμφισβητηθεῖ.

13. Γ. Σωτηρίου, Ἡ Ὅμορφη Ἐκκλησία τῆς Αἰγίνης, ΕΕΒΣ Β΄ (1925), σ. 242-276. Ch. Bouras, Church Architecture in Greece around the Year 1200, Studenica et l'art byzantin, Beograd 1988, σ. 275, εἰκ. 10.

14. A. H. S. Megaw, Byzantine Architecture in Mani, BSA 33 (1932-33), σ. 149, εἰκ. 5, 6.

15. Στήν θέση Φουρνιάτα. Βλ. ὅ.π., σ. 151-162, Ἐ. Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου, Ρ. Ἐτζέογλου, Χρονικά Μέσα Μάνης, ΑΔ 27 (1972), Χρονικά, σ. 298, πίν. 237.

16. R. Traquair, The Churches of Western Mani, BSA 15 (1908-1909), σ. 185, εἰκ. 2, σ. 194, πίν. XV. Megaw, ὅ.π., σ. 152-155, 162. Ντ. Μουρίκη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στήν Πλάτσα τῆς Μάνης, Ἀθήνα 1975. Δέν εἶναι δύσκολο νά διακρίνει κανείς ὅτι ἡ ἐκκλησία στήν πρώτη της φάση δέν ἦταν κτισμένη μέ τό γνωστό στήν Μάνη «μεγαλιθικό σύστημα», ἀλλά μέ λαξευτή τοιχοποιία ἀπό ὀγκώδεις λίθους.

17. Χ. Μπούρας, Βυζαντινές «Ἀναγεννήσεις» καί ἀρχιτεκτονική τοῦ 11ου καί 12ου αἰῶνος, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄- τ. Ε΄ (1969), σ. 268 κ.ἑ. Bouras, ὅ.π.

18. Ὀρλάνδος, ὅ.π. (ὑποσημ. 7), σ. 62, 63.

19. A. Struck, Vier byzantinische Kirchen der Argolis, AM 34 (1909), σ. 191-196, πίν. 1.

20. Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, Αἱ Βλαχέρναι τῆς Ἠλείας, ΑΕ 1923, σ. 5-35.

21. Struck, ὅ.π., σ. 201-210, πίν. VI-XI.

22. Μ. Ἀσπρᾶ-Βαρδαβάκη, εἰς Τέταρτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καί Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καί Τέχνης, Πρόγραμμα καί περιλήψεις ἀνακοινώσεων, Ἀθήνα 1984, σ. 49. Ἡ ἀρχιτεκτονική τοῦ ναϋδρίου παραμένει οὐσιαστικῶς ἄγνωστη.

23. Ὀρλάνδος, ὅ.π. (ὑποσημ. 7), σ. 85-90.

24. Πάλλας, ὅ.π. (ὑποσημ. 3), σ. 297, εἰκ. 29 ἐν παραβολῇ πρός τήν εἰκ. 28.

ἀνεγέρσεως τοῦ μνημείου. Οἱ βαριές λιθόπλινθοι ἀσφαλῶς συμπληρώνονταν πρός τό ἐσωτερικό σέ πολλές θέσεις μέ ἀργολιθοδομή, προκειμένου οἱ τοῖχοι νά ἀποκτήσουν τό ἐπιθυμητό πάχος. Σύμφωνα πάντως καί μέ ὅσα προηγήθηκαν γιά τήν μορφή τῆς τοιχοποιίας εἶναι φανερό ὅτι τό κτίσιμο εἶχε γίνει μέ τήν βοήθεια κάποιων ἁπλῶν μηχανῶν, πιθανῶς βαρούλκων μέ τροχαλίες[25], δεδομένου ὅτι τό βάρος τῶν λίθων ἔκανε ἀδύνατη τήν μεταφορά καί τήν τοποθέτησή τους μέ τά χέρια.

Ἡ Παναγία ἡ Ραχιώτισσα εἶχε προταθεῖ ὡς ἕνα ἀπό τά μνημεῖα τοῦ 12ου αἰῶνος, τά ὁποῖα ἤδη πρό τῆς φραγκικῆς κατακτήσεως εἶχαν υἱοθετήσει μορφές τῆς δυτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς[26]. Ἡ πρώιμη αὐτή χρονολόγησή της, ἀνεπιβεβαίωτη ἀπό ἐξωτερικές μαρτυρίες, ἀμφισβητεῖται δεδομένου ὅτι ἄλλα συγγενή μνημεῖα (καί μάλιστα ἡ ἐκκλησία τῆς Κοιμήσεως στόν Μέρμπακα) ἐπί τῇ βάσει νεωτέρων στοιχείων, ἀναχρονολογοῦνται στόν 13ο αἰώνα. Ἀλλά ἡ διαπραγμάτευση τοῦ σπουδαίου αὐτοῦ ζητήματος, τῆς πρώτης ἐμφανίσεως ρωμανικῶν καί γοτθικῶν στοιχείων στήν ναοδομία τῆς Πελοποννήσου, δέν μπορεῖ νά γίνει στήν παρούσα μελέτη.

ΠΡΟΣΘΗΚΗ

Τό παρόν ἄρθρο εἶχε ἤδη στοιχειοθετηθεῖ ὅταν κυκλοφόρησε τό τέταρτο τεῦχος τοῦ 60οῦ τόμου (1991) τοῦ περιοδικοῦ Hesperia, στό ὁποῖο δημοσιεύεται ἡ μελέτη τῆς Susan E. Alcock (σ. 421-463), Urban Survey and the Polis of Phlious. Σέ αὐτήν συμπεριλαμβάνονται (σ. 437-439) συνοπτική περιγραφή τοῦ ναϋδρίου, ἀναφορά σέ ἀρχαιολογικές ἐργασίες σχετικές μέ τά spolia πού ἔχουν ἐνσωματωθεῖ σέ αὐτό, καθώς καί σχέδια τῆς σημερινῆς καταστάσεως (κάτοψη καί τέσσερις ὄψεις) μέ ἔμφαση στά ἐνσωματωμένα spolia στούς τοίχους τοῦ ναΐσκου. Τά σχέδια ὀφείλονται στήν Rosemary Robinson.

25. Βλ. Ἀ. Κ. Ὀρλάνδος, Παραστάσεις ἐργαλείων τινῶν ἐπί παλαιοχριστιανικῶν καί βυζαντινῶν μνημείων, Πεπραγμένα τοῦ Θ΄ Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου, Ἀθῆναι 1934, Α΄, σ. 335, πίν. 60.

26. Πάλλας, ὅ.π. Bouras, ὅ.π., σ. 376.

Ch. Bouras

PHLIOUS. THE PANAYIA RACHIOTISSA

Located in the acropolis of ancient Phlious near Nemea in the Peloponnese is a small church dedicated to the Theotokos with the eponym "Rachiotissa". The site preserves ancient Greek ruins and a great number of scattered architectural members. The church of the Theotokos lies to a great extent on ancient stone blocks which have been re-utilised. The first mention of this noteworthy Byzantine church was made thirty years ago by D. Pallas.

The Panayia was initially a two-columned domed cross-in-square church with narthex; after having fallen into ruin, it was rebuilt without great care in the form of a single-cell basilica with a wooden roof. Careful examination of the walls enables the observer to differentiate the original from the later parts of the building. Fig. 2 provides a plan and section of the monument as it exists today. No interior wall-paintings are discernible.

The architectural interest of the Panayia church lies not so much in its type (which is quite common during the mid-Byzantine period in the Peloponnese) as in its construction and outer appearance. The building employed finely hewn large limestone blocks without brick inclusions, some of which (such as those used for the door lintel) are quite heavy. The west doorway preserves two half-columns with gothic-style capitals. Hewn porostone antae exist both at the south entrance and in the window of the sanctuary conch. The hewn blocks provided the monument with a certain individual quality.

A series of observations and calculations allow the drawing of a plan and section of the Panayia Rachiotissa (Fig. 10) in its initial phase, as well as of the window of the sanctuary conch (Fig. 4, β).

The monument discussed here belongs to a group of mid-Byzantine churches in Greece constructed with hewn masonry blocks of considerable size, such as the church of Ayios Nikolaos in Kambia, the Eleousa at Souvala, the Omorphe Ekklesia in Aegina, the Vlacherna in the Mani, and a few others. These are dated to the twelfth century. The small gothic column-capitals, however, confirm that the church was constructed after the Frankish occupation of 1204. They also indicate the church's immediate relationship with the katholikon of the Phaneromeni monastery at Chiliomodi in the neighbouring area.